

KREU VIII

ZHVILLIMI I KULTURËS NË VITET 1912-1939

Me Shpalljen e Pavarësisë nisi një etapë e re edhe në zhvillimin kulturor të vendit. Kushtet që u krijuan pas zhdukjes së robërisë osmane, i dhanë shtytje të ndjeshme përparimit të kulturës brenda vendit. Një varg aktivistësh të lëvizjes patriotike, mësues, gazetarë, shkrimtarë etj., të cilët deri atëherë kishin qenë të shtrenguar nga administrata turke të punonin jashtë, u kthyen në atdhe dhe së bashku me intelektualët e tjerë patriotë demokratë, zhvilluan një veprimtari të dobishme në lëmin e arsimit, të shtypit, të letërsisë dhe të arteve.

Ndryshe nga periudha e mëparshme kur zhvillimi i kulturës u përcaktua kryesisht nga interesat dhe qëllimet e lëvizjes për çlirimin kombëtar, pas këputjes së verigave të zgjedhës së huaj, sidomos në vitet 20-30, në zhvillimin kulturor ndikuan proceset e brendshme politike, ekonomike dhe shoqërore e, në mënyrë të veçantë, forcimi i lëvizjes demokratike antifeudale me të cilën lidhen një varg arritjesh në lëmin e kulturës kombëtare.

1. KULTURA POPULLORE

Ndryshime në mënyrën e jetesës së popullsisë

Deri në fund të sundimit osman, një varg qytetesh kryesore të vendit, në pamjen e tyre të jashtme ruanin ende tipare të qyteteve feudale mesjetare. Pas shpalljes së pavarësisë si pasojë e gjallërimit ndonëse të

ngadalshëm të jetës ekonomike e kulturore filloi të ndryshonte edhe pamja e qyteteve. Ndërtimet e reja u larguan gjithnjë e më shumë nga tradita. Borgjezia qytetare nisi të ndërtonte shtëpi të reja kryesisht me dy-tri kate, me hyrje të zbukuruar shpeshherë me shtylla guri me kapitete të gdhendura me mjeshtëri. Krahas kësaj, u ndërtuan edhe dyqane të tipit të ri, me vitrina të mëdha për ekspozim mallrash. Ndryshe nga e kaluara, kur formonin një grup më vete si lagje e qytetit, tani ato ndërtohen kudo sidomos në rrugët e tij kryesore. Qytetet u pajisën me lokale publike, si klube, kafene, restorante, hotele, kinema etj. Në vitin 1927 salla kinemaje kishte në Durrës, Korçë, Shkodër, Tiranë, Vlorë. Aty-këtu u hapën edhe lulishte publike, ndonjëherë të zbukuruar edhe me vepra skulpturore. Rreth viteve 30, në shumë qytete, për nevojat e industrisë e, më pas, edhe për ndriçimin e shtëpive e të rrugëve u ngritën centrale elektrike.

Me gjithë rëndësinë e tyre, ndërtimet e reja nuk ia ndryshuan rrënjësisht pamjen qyteteve. Ato u bënë kryesisht në qendër ose në rrugët ku banonin klasat e pasura. Pjesa më e madhe e popullsisë vazhdoi të jetonte në lagjet e varfra, të cilat ruanin ende pamjen e tyre të vjetër. Madje, deri në fund të viteve 30, edhe në qytetet më të zhvilluara, kishte rrugë të pasistemuara, me rrjet primitiv ujësjellësi dhe kanalizimi. Banorët e lagjeve të jashtme të disa qyteteve merreshin me bujqësi e blegtori, të cilat deri vonë ishin për ta veprimtari ndihmëse. Veç kësaj ritmet e ndryshimeve nuk ishin të njollojta në të gjitha qytetet. Elementet e reja u përhapën më shpejt në Korçë, Durrës e në ndonjë qytet tjetër dhe më pak në Shkodër, Berat, Gjirokastrë etj. ku këto elemente ndërthureshin me mbeturinat e së kaluarës.

Ndryshime pësoi edhe mënyra e veshjes dhe e jetesës në shtresat e ndryshme të popullsisë. Së vjetrës ia zuri vendin dalngadalë moda dhe format e organizimit të jetës shoqërore të sjella nga Evropa Perëndimore. Kësaj i dhanë dorë edhe rrethanat politike. Mënyra e jetesës dhe e të veshurit që kishte përhapur pushtuesi osman, shihej nga opinioni i përparuar publik si shenjë e hapur konservatorizmi. Pas vitit 1912 rrobat e reja të sjella nga Perëndimi visheshin radhazi në Korçë; ato hynë pothuajse në të njëjtën kohë edhe në Durrës, Vlorë e Gjirokastrë dhe më pas, ndonëse me ca vështirësi edhe në Shkodër, Tiranë dhe Elbasan. Krahas elementeve të reja u ruajtën ato tradicionale; nga kjo pikëpamje jeta e qyteteve paraqiste një kuadër shumëngjyrësh, sepse shtresa të gjera të popullsisë vazhduan të mbanin veshjen e mëparshme (brekushe, tirq, benevrekë,

çitjane etj.). Jeta e popullsisë qytetare doli ngadalë nga kuadri i ngushtë familjar që e karakterizonte në periudhën e mëparshme. Me rritjen e institucioneve publike u gjallërua jeta shoqërore sidomos në radhët e të rinjve.

Por në qytete nuk banonte veçse 12 për qind e numrit të përgjithshëm të popullsisë së vendit. Kështu që ndryshimet e reja prekën vetëm një pjesë të saj. Fshatarët që përbënin shumicën dërrmuese të popullsisë, dergjeshin në prapambetje. Kushtet e tyre të banimit ishin primitive. Banesa fshatare e kësaj periudhe, ndërtuar sipas kushteve lokale me gurë, dru, baltë ose kashtë, në shumë kraheva kishte vetëm një të ndarë pa oxhak. Ndryçimi ishte i pamjaftueshëm për shkak se dritaret ishin tepër të vogla. Për ndryçim natën përdorej pisha ose kandili. Kishte raste, që familjet e varfra të flinin bashkë me kafshët, prej të cilave i ndante vetëm një gardh. Një pamje të mjeruar kishin gjithashtu edhe kasollet e ndërtuara me gardh e baltë, ku banonin bujqit çifçinj të shumë zonave fushore (Myzeqe, Vurg), të cilët nuk kishin të drejtë të ndërtonin shtëpi. Në kushte më të mira rronin fshatarët e shkëputur nga tretaria sidomos ata që kishin toka të vetat të mjaftueshme. Shtëpitë e tyre ishin me disa të ndara, ku nuk mungonte edhe dhoma për miqtë.

Ushqimi i pjesës më të madhe të fshatarëve ishte i varfër dhe i njëjlojshëm. Në shumë zona përdorej rëndom bukë misri me gjizë të kripur. Mjaft keq ushqeheshin malësorët.

Deri në vitin 1912 pothuajse të gjithë fshatarët vazhdonin të mbanin veshjet lokale, të përgatitura pjesërisht brenda ekonomisë shtëpiake, sipas prerjeve tradicionale dhe pjesërisht tek mieshtrat profesionistë. Në periudhën e mëpastajme fustanella për burra, që vishej pothuaj në pjesën më të madhe të vendit, filloi të zëvendësohej me tipe të tjera veshjesh popullore, sidomos me tirqet ose me brekushet e murme. Dalngadalë doli nga përdorimi edhe veshja e burrave me xhokë shaiaku e me këmishë të giatë nën të. Ndryshime të rëndësishme në veshjet popullore ngjanë sidomos pas Luftës së Parë Botërore, kur një pjesë e mirë e krahinave të Shqipërisë së Jugut i lanë krejtësisht veshjet e tyre tradicionale, duke i zëvendësuar me prerje të reja ose duke i ndryshuar në përshtatje me mundësitë që jepte tregu në atë kohë. Në një varg fshatrash në afërsi të qyteteve të zhvilluara, sidomos pas vitit 1925, në familjet e pasura fshatare depërtoi veshja qytetare, si për burra ashtu edhe për gra. Bashkë me të hyri edhe mënyra e jetesës qytetare.

Një rol të rëndësishëm në ndryshimet e jetesës në fshat luajtën edhe kurbetçinjtë. Fshatarët që lëviznin nga një rreth në tjetrin, nga fshati në qytet e anasjelltas ose që shkonin jashtë shtetit, u bënë një faktor i rëndësishëm i ndryshimeve që ngjanë në jetën e fshatit shqiptar. Duke sjellë me vete kur ktheheshin në fshat mënyrën e jetesës, mentalitetin dhe shijet e qytetit, ata i dhanë dorë zhvillimit shoqëror të tij.

Ndikimi i qytetit mbi fshatin nuk ka qenë i njëjlojtë në të gjitha krahinat e vendit. Ai varej kryesisht nga niveli i zhvillimit të marrëdhënieve kapitaliste në qytet, nga vetë gjendja ekonomike e fshatit, nga dendësia e lidhjeve midis tyre etj. Shtresat demokratike e ndjenin nevojën e përdorimit të formave të përparuara të organizimit të jetës, por regjimi në fuqi pengonte përparimin shoqëror dhe kulturor të vendit. Edhe ndonjë masë që u mor nga qeveritë reaksionare, si urdhëresa për heqjen e perçes dhe të çarçafit, pati karakter demagogjik dhe për këtë arsye nuk u zbatua asnjëherë në mënyrë të plotë.

Folklori

Ashtu si edhe në të kaluarën, folklori vijon të jetë edhe në këtë periudhë sferë e rëndësishme e jetës shpirtërore të masave dhe faktor kulturor aktiv.

Në përgjithësi folklorin e viteve 1912-1939 e karakterizuan dy prirje themelore: nga njëra anë trajtimi i motivit patriotik tradicional që gjeti shprehjen e tij në këngët e luftërave kundër qëllimeve aneksioniste të shovinistëve fqinjë, në këngët kundër pushtimit austro-hungarez dhe, sidomos, në ciklin shumë të pasur të këngëve të Luftës së Vlorës, dhe, nga ana tjetër, thellimi i mëtejshëm i atyre elementëve shoqërorë, që kishin gjetur pasqyrim në krijimet e mëparshme folklorike.

Pasuri me vlerë e thesarit artistik të kësaj periudhe janë këngët e Luftës së Vlorës, në të cilat vihet në pah fryma e lartë patriotike e shqiptarëve, vendosmëria e tyre për të çliruar atdheun dhe demaskohet tradhtia e krerëve feudalë, të cilët, për të ruajtur interesat dhe privilegjet e tyre, u bënë tok me pushtuesit italianë. Këngët historike lartësojnë gjestet e luftëtarëve popullorë Selam Musait, Kanan Mazes, Sali Muratit, Zigur Lelos e të dhjetëra trimave të tjerë të shquar në këtë luftë:

*C'u nise nga Drashovica,
o Selam o lule,*

*me treqind e ca komita,
bëre poshtë nga Babica,
e zure topin nga gryka.*

Dukuri karakteristike e folklorit të kësaj periudhe është se në të për herë e më shumë gjejnë pasqyrim kush-tet e jetës së rëndë të masave të popullit, kritika kundër klasave të pasura dhe administratës reaksionare, aspirata për një jetë të lumtur. Ndjenjat e protestës kundër bej-lerëve çifligarë u shprehën në këngët për lëvizjen e fsha-tarësisë së Shqipërisë së Mesme më 1914-1915, për revoltën kundër pronarëve të Delvinës etj. Një varg këngësh histo-rike sjellin jehonën e ngjarjeve të viteve 1921-1924 dhe tregojnë se idetë demokratike filluan të tërhiqnin vëmend-jen e rapsodëve popullorë dhe t'i frymëzonin në krijimet e tyre. Synimet e masave popullore për liri dhe drejtësi shoqërore, urrejtja kundër forcave të vjetra shoqërore, lar-tësimi i figurave të shquara të lëvizjes demokratike, si të Avni Rustemit, Bajram Currit etj., janë temat kryesore të këtyre këngëve.

Me thellimin e shtypjes shoqërore dhe ashpërsimin e luftës së klasave morën përhapje sidomos gjinitë satirike. Në mjediset popullore filluan të qarkullonin tregime anek-dotike dhe këngë satirike me të cilat demaskoheshin injo-ranca dhe prepotenca e njerëzve të oborrit të Zogut e të organeve të larta shtetërore, e kryepleqve, xhandarëve, ta-grambledhësve etj. Kënga «Kët pari na e mbloftë gazepi» jep një kuadër të gjallë të gjendjes në të cilën e kishin katandisur vendin klasat reaksionare. Në shumë këngë shpërthen dufi i hakmarrjes popullore, synimi i vegjëlisë «për t'i vënë në batare» të gjithë ata që shfrytëzonin dhe merrnin nëpër këmbë interesat e saj jetike. Një varg kën-gësh flasin për mjerimin e madh në të cilin ishte kredhur punëtorja, për kushtet e rënda në të cilat ajo rronte dhe punonte. Të tilla janë këngët e grevës së punëtorëve të Kuçovës (1936), këngët që tregojnë për shfrytëzimin e pun-ëtorëve shqiptarë dhe të pasurive të vendit nga shoqëritë koncesionare italiane. Sado në numër të kufizuar, këto këngë paraqesin elementet e para të zgjimit të ndërgjegjes së klasës punëtore, fillimin e kontakteve të folklorit tonë me idetë komuniste. Pati edhe ndonjë këngë, siç është ajo për Halim Xhelon në të cilën i këndohet luftës së komu-nistëve të parë për çlirimin e vegjëlisë.

2. KRIJIMTARIA LETRARE-ARTISTIKE

Letërsia Fusha e veprimtarisë kulturore që shënoi arritje të rëndësishme në vitet 1912-1939 është letërsia. Deri në fillim të viteve 20 në letërsi mbisundoi tematike patriotike, gjë që shpjegohet me rrethanat historike e shoqërore në të cilat jetoi vendi pas Shpalljes së Pavarësisë. Duke iu përgjigjur kërkesave të kohës, shkrimtarët patriotë lartësonin dashurinë për atdheun, grishnin për luftë në mbrojtje të lirisë e të pavarësisë së vendit, demaskonin armiqtë e Shqipërisë. Karakteristikë për këtë fazë të letërsisë shqiptare ishte krijimtaria e Foqion Postolit (1889-1927), i cili u bë i njohur në rrethet e gjera të lexuesve sidomos me romanin «Lulja e kujtimit» dhe «Për mbrojtjen e atdheut», që trajtuan ngjarjet që lidheshin me luftën e çetave të armatosura të patriotëve në vitet 1906-1907. Rëndësia e këtyre veprave të Postolit është se në to autori pohoi popullin si forcën kryesore të luftës për çlirimin kombëtar. Autor tjetër i kësaj periudhe është Milto S. Gurra (1884-1972), i cili pasqyroi me një notë të theksuar ngashëryese dramën e dhimbshme të kurbetçinjve e të familjeve të tyre, jetën plot mjerim të vegjëlisë.

Vitet 20-30 shënojnë një periudhë të re në zhvillimin e letërsisë shqiptare, e cila përputhet me luftën e shtresave demokratike për vendosjen e një regjimi politiko-shoqëror të përparuar kundër bejlerëve çifligarë dhe forcave të tjera reaksionare. Me këtë janë të lidhura një varg tiparësh të reja të procesit historiko-letrar, si problematika shoqërore, fryma kritike ndaj realitetit politik e shoqëror të kohës, thellimi i realizmit etj., të cilat dëshmojnë për lindjen e letërsisë përparimtare. Shkrimtarë përparimtare, si Noli, Asdreni etj., shprehën në veprat e tyre pakënaqësinë e masave popullore ndaj zgjedhës klasore të bejlerëve dhe aspiratën e tyre për drejtësi shoqërore, fshikulluan forcat e vjetra shoqërore. Hovi i lëvizjes demokratike në gjysmën e parë të viteve 20 i thelloi motivet shoqërore e frymën kritike të krijimtarisë së Asdrenit, i cili në këto vite shkroi disa nga veprat e tij më të mira, që shquhen nga problematika e mprehtë politike dhe nga forca demaskuese. Meritë e veprave «Burri i dheut» (1920), «Luftari lypës» (1922), është se në to poeti i bëri jehonë zhgënjimit të përgjithshëm në shtetin e pavarur shqiptar, frenat e të cilit i morën në dorë politikanët

reaksonarë, shprehu protestën pasive të bujqve ndaj shtypjes së egër të bejlerëve. Në një varg krijimesh të tjera, si «Hymni i festes» (1922), «Republika shqiptare» (1925), «Trashëgimi» (1924-1935) etj. Asdreni demaskoi me duf arbitraritetin që mbretëronte në vend, moskokëçarjen për hallet e popullit, amullinë e përgjithshme etj., të cilat ishin pasoja të politikës së sundimtarëve reaksionarë. Por qëndrimi kritik ndaj realitetit politik e shoqëror të kohës gërshetohet me motivet e dëshpërimit e të pesimizmit, të cilat ishin pasqyrimi i demokratizmit spontan dhe të zhgënjimit të thellë të poetit në rezultatet e përpjekjeve të patriotëve dhe të masave popullore për sigurimin e lirisë së atdheut.

Në gjysmën e dytë të viteve 20 letërsia përparimtare u përfaqësua prej Fan. S. Nolit, një nga figurat më të shquara të kulturës përparimtare shqiptare. Noli nisi të shkruante në fillim të shekullit, por krijimtaria e tij letrare lulëzoi në gjysmën e dytë të viteve 20. Veprat e tij poetike janë të lidhura ngushtë me veprimtarinë që ai zhvilloi si aktivist politik dhe publicist demokrat. Lirika e tij politike përbënte një faqe të re në poezinë shqiptare. Demaskimi i bejlerëve dhe i borgjezisë reaksionare si forcë thellësisht antikombëtare dhe antipopullore, që e kishte çuar vendin në greminë, gjeti mishërim të gjallë në vjershat «Krishti me kamçikun», «Marshi i Krishtit», «Marshi i Barabbajt» etj., të cilat shquhen nga mendimi i mprehtë politik dhe forca e veçantë emocionale. Figura dhe situatat biblike shërbyen në këto vjersha si mjete artistike për të zbuluar me qartësi thelbin obskurantist e reaksionar të sundimtarëve. Një portret të mprehtë e të goditur satirik të krerëve të regjimit antipopullor dhe të kalemxhinjve që u shërbenin atyre me servilizëm, Noli e vizatoi drejtpërdrejtë e me figura shprehëse në vjershën «Kënga e Salep Sulltanit» në të cilin sundimtarët reaksionarë u fshikulluan si pjellë të një mjedisi anadollak e obskurantist.

Krahas vjershave satirike, Noli shkroi edhe një varg krijimesh të përshkruara nga patosi i luftës për çlirimin e vegjëlisë dhe nga optimizmi në ngadhënjimin e pashmangshëm mbi armiqtë. Ky entuziazëm dhe hov ndjenjash i bashkon krijimet «Hymn i flamurit» (1926), «Shpell' e Dragobisë» (1925) dhe «Syrgjyn-vdekur» (1926), të cilat ia frymëzoi poetit lufta burrërore e forcave demokratike kundër reaksionit të brendshëm. Për Nolin flamuri kombëtar nuk ishte vetëm shenjë e gjallërisë dhe e frymës së pamposhtur të popullit shqiptar nëpër shekuj, por edhe shpresë për të fituar në luftërat e reja për çlirimin e

vegjëlisë. Në «elegjitë» Noli u ngriti monument poetik të madhërishtëm dy prej udhëheqësve të shquar të lëvizjes demokratike antifeudale, lartësoi cilësitë e shquara të tyre prej luftëtarësh të vendosur dhe të patrembur për çështjen e popullit dhe të atdheut, frymën e lartë të sakrificës dhe të vetëmohimit, shprehu dëshirën e flaktë për ta parë vendin me të vërtetë të lirë dhe të përparuar dhe urrejtjen ndaj të gjithë armiqve të Shqipërisë.

Vend të rëndësishëm jo vetëm në poezinë e Nolit, por në të gjithë lirikën tonë qytetare zenë vjershat e njohura «Anës lumenjve» dhe «Rent, or Marothonomak», të cilat u shkrojtën nën ndikimin e ideve më të përparuara politike që përqafoi poeti në fund të viteve 20. Elementi artistik, në parim i ri, që solli Noli, është motivi i revolucionit popullor, i cili në letërsinë shqiptare kumboi për herë të parë në këto poezi. Për poetin e pasuruar me përvojë të re politike, rruga e shpëtimit të popullit e të vendit nga zgjedha e rëndë e klikës reaksionare të Zogut e të njerëzve të tij, ishte kryengritja e armatosur, të cilën e mendonte si revolucion të vetë masave të shtypura dhe të shfrytëzuara, të punëtorëve dhe të fshatarëve, të cilëve iu drejtua me grishje të zjarrtë për të ngritur krye kundër shtypësve të tyre mizorë:

*Ngrehuni dhe bjeruni,
korrini dhe shtypini,
katundar' e punëtorë
që nga Shkodra gjer në Vlorë.*

Noli e pasuroi kulturën shqiptare me përkthimet mjeshtrërore të një vargu kryeveprash të letërsisë përparimtare botërore, si tragjeditë «Jul Cezar», «Othello», «Hamleti» e «Makbethi» të Shekspirit, romani i njohur «Don Kishoti i Mançes» i M. Servantesit, dramat «Armiku i popullit» dhe «Ingra e Ostrotiti» të H. Ibsenit, «Rubairat» e O. Kajamit etj., të cilat luajtën një rol të rëndësishëm në edukimin e lexuesve të kohës me ide përparimtare dhe frymën e mospajtimit me regjimin antipopullor.

Hovi që nisi të marrë lëvizja demokratike nga mesi i viteve 30 i frymëzoi shkrimtarët e rinj përparimtarë si N. Bulkën, Migjenin, H. Stërmillin, etj., të shkruajnë vepra letrare, në të cilat realiteti çifligaro-borgjez gjeti një pasqyrim të mprehtë demaskues; krahas problematikës së rëndësishme shoqërore, realizmi i thellë ishte tipar tjetër karakteristik i krijimtarisë së autorëve të letërsisë demokratike në fazën e re në të cilën ajo hyri në këtë kohë.

Në zhvillimin e letërsisë përparimtare rol të rëndësishëm luajti Migjeni (Millosh Gjergj Nikolla, 1911-1938), poet dhe prozator i talentuar. Migjениn e indinjonte thellë padrejtësia shoqërore dhe qëndrimi çnjerëzor i shoqërisë ndaj skamnoreve. Në skicat e poezitë kush-tuar pasqyrimin të jetës së popullit, zbulohet gjendja tragjike e masave të shtypura dhe të shfrytëzuara të qytetit dhe të fshatit. mjerimi i madh dhe mungesat e shumta me të cilat ishte mbushur jeta e tyre, përpjekjet e dëshpëruara e të pashpresa që bënin ata për të mos shkarë në humnerën e jetës («Moll' e ndalueme», «Baladë qytetëse», «Bukën tonë të përditshme falna sot», «Bukuria që vret», «Qershijat» etj.)

Millosh Gjergj Nikolla — Migjeni

Në veprën e tij më të shquar «Poema e mjerimit», Migjeni përshkroi një pamje të gjallë dhe të ngjeshur realiste të jetës së vegjëlisë nën monarkinë çifligare-borgjeze, tregoi kontrastin midis të pasurve e njerëzve të varfër e të pafat dhe rrojtjen e zyrtë të popullit:

*Kafshatë që s'kapërdihet asht, or vlla, mjerimi,
kafshatë që të mbetë në fyt dhe të ze trishtimi,
kur shef ftyra të zbeta dhe syt të jeshilta
që të shikojnë si hije dhe shtrijnë duert' e mpita
edhe ashtu të shtrim' mbrapa teje mbesin
të tanë jetën e vet derisa vdesin.*

Simpatia e singertë për vegjëlinë është e lidhur ngushtë në krijimtarinë e Migjenit me demaskimin e marrëdhënieve shoqërore ekzistuese, në mënyrë të veçantë të indiferentizmit të sundimtarëve ndaj varfërisë së madhe në të cilën ishte kredhur vendi. Një urrejtje të thellë Migjeni ushqente ndaj fesë dhe artit reaksionar, që bënin çmos për të shuar pakënaqësinë e masave («Kënga skandaloze», «Në kishë», «Programi i një reviste» etj.).

Nonda Bulka

Rëndësia e krijimeve letrare të Migjenit është se nxori në dritë me realizëm të fuqishëm e të pamëshirshëm atë gjendje ku masat e varfëra nuk gëzonin asnjë të drejtë dhe përmes kësaj zgjoi ndërgjegjën shoqërore për këtë gjendje, duke forcuar kështu pakënaqësinë e përgjithshme e duke i çuar lexuesit në përfundimin për nevojën e ndryshimit të gjendjes ekzistuese. Migjeni ishte një shkrimtar origjinal dhe novator i guximshëm. Për stilin e tij ishin karakteristike paraqitja lakuriq e anëve negative të jetës, përdorimi i imtësive shumë shprehëse, që zbulojnë thelbin e dukurisë, prirje

për të depërtuar në psikologjinë e personazheve, ironia e hollë dhe sarkazma therrëse, thjeshtësia e rrëfimit.

Në vitet 30 bëri emër edhe Nonda Bulka (1908-1972), autor skicash dhe fejtoneesh të mprehta satirike, në të cilat stigmatizoheshin funksionarët e lartë të shtetit çifligaroborgjez, ministrat, deputetët, «baballarët e kombit», që i kishin shërbyer me besnikëri çdo të huaji kundër Shqipërisë, kritikohej ashpër moskokëçarja e aparatit shtetëror ndaj halleve të popullit, qëndrimi antipatriotik dhe obskurantizmi i klerit katolik, fshikullohej konservatorizmi në jetën familjare dhe shoqërore («Karnavalet», «Intervistë me shën Pjetrin», «Kujtime tragjikomike» etj.).

Autor tjetër përparimtar i viteve 30 ishte edhe Haki Stërmilli (1895-1953), i cili shkroi drama me temë patriotike dhe romanin «Sikur t'isha djalë», që pati mjaft sukses të lexuesit i kohës. Kritika e zakoneve prapanike dhe e despotizmit në jetën familjare, mbrojtja e zjarrtë e të drejtave të gruas, fryma humane — i bënë jehonë luftës së shtresave demokratike kundër regjimit obskurantist dhe reaksionar të Zogut.

Në tregimet e tij plot gjallëri dhe natyrshmëri karakteristike për rrëfimin popullor, të cilat i përmbodhi në librin

«Netë shqiptare» plot kolorit e me gjuhë të rrjedhshme popullore (1938), M. Kuteli (1907-1967) paraqiti karaktere të fortë e guximtarë nga radhët e fshatarësisë së vogël që luftojnë për mbrojtjen e jetës dhe të dinjitetit të tyre kundër shtypësve të huaj dhe bejlerëve e të agallarëve të pazaptë.

Me disa krijime të tij poetike L. Poradeci zë një vend më vete në jetën letrare të viteve 20-30. Ai solli një kontribut me vlerë në poezinë shqiptare sidomos me një varg lirikash të pejsazhit, në të cilat me ngjyra shprehëse dhe muzikalitet të rrallë rikrijoi pamje poetike të përsosura të natyrës së vendlindjes, («Poradeci», «Dremit liqeni»), si dhe me lirikat dashurore, të hartuara në bazë të motiveve popullore («Kroi i fshatit tonë», «Baladë», «Fryn veriu në Mal të Thatë», «Vallja e luleve», «Kush të fali bukurinë», etj.), që përshkohen nga një lirizëm i hollë dhe ndjenja optimiste. Në disa krijime mbi doket dhe jetën e fshatit shqiptar, L. Poradeci pikturoi skena lirike nga jeta e të rinjve, ndonjëherë me nota idilike. Në disa vjersha si «Gjeniu i anijes» dhe «Lundra dhe flamuri» poeti i këndoi guximit dhe këmbënguljes së njeriut në luftë për kapërcimin e vështirësive të jetës. Krahas këtyre krijimeve që hynë në fondin e poezisë shqiptare, Poradeci shkroi edhe një radhë vjershash me arsyetime të stërholluara në frymën e filozofisë idealiste mbi jetën, gjithësinë, dashurinë etj.

Rryma përparimtare e letërsisë u zhvillua dhe u forcua në luftë me letërsinë antipopullore dhe reaksionare, e përfaqësuar nga krijimtaria e Gj. Fishtës, E. Koliqit, E. Haxhiademit etj. Për këtë letërsi ishte karakteristike largimi nga problematika shoqërore, formalizmi, prirja për të fshehur kontradiktat klasore të jetës shqiptare, fryma e thellë reaksionare, idealizimi i disa aspekteve negative të malësisë, si gjakmarrja, injoranca e thellë etj.

Artet figurative

Në vitet 1912-1939 artet figurative nuk e patën të lehtë të çanin përpara; pengesë e madhe në rrugën e zhvillimit të tyre ishte prapambetja e përgjithshme e vendit dhe mungesa pothuajse e plotë e interesimit nga ana e regjimit në fuqi. Megjithatë artistë të frymëzuar nga dashuria për vendin dhe nga pasioni për artin, bënë përpjekje të mëdha, në saje të të cilave u arritën disa rezultate me vlerë në fushën e arteve figurative.

Në këtë periudhë vëmendjen e piktorëve e tërhoqi e kaluara e lavdishme e vendit, sidomos figura e Gjergj Kastriotit — Skënderbeut, e cila u paraqit me ngjyra të theksuara romantike, gjë që ishte karakteristike për artin e

periudhës së Rilindjes Kombëtare. Kjo prirje u përfaqësua prej krijimtarisë së Spiro Xegës (1861-1953), dhe pjesërisht prej veprës së Simon Rrotës (1887-1961).

Krahas tematikës kombëtare, piktorët shfaqën interesim për jetën aktuale, sidomos për aspektet e saj etnografiko-folkloristike. Kështu tradita e nisur nga Kol Idromenoja me «Dasmën shkodrane», vazhdoi edhe më pas, si shprehje e një kërkese të natyrshme të popullit, të cilit i ishte mohuar e drejta e afirmimit të individualitetit të tij kombëtar, qoftë përmes paraqitjes së zakoneve dhe veshjeve të tij origjinale. Por, tipari më karakteristik i pikturës së këtyre viteve është interesimi për jetën e përditshme të njeriut, për botën e brendshme dhe karakteristikat e

Vangjel Mio: Rrugë në Korçë

tij sociale, interesimi për peisazhin dhe trajtimin me një frymë të re të temave të njohura më parë.

Në këtë periudhë mori zhvillim sidomos portreti si gjini që jepte mundësi për pasqyrimin e njeriut të gjallë. Zbulimi i veçorive shoqërore dhe individuale të njeriut, që si

prirje zë fill në periudhën e Rilindjes Kombëtare («Motra Tonë» dhe «Fshatari nga Zadrima» të K. Idromenos dhe «Doktor Prela» e N. Martinit), u thellua dhe u pasurua me nota të reja realiste dhe me një frymë kritike në veprat e kësaj periudhe sidomos në «Autoportretin» e Zef Kolombit (1907-1944), ku pasqyrohet njeriu i vullnetshëm, me forcë të madhe fizike e morale, si dhe në veprat e piktorëve të tjerë («Bariu» i A. Kushit, «Autoportret» i A. Buzës etj.). Nga dashuria ndaj njeriut të thjeshtë e të vuajtur, ndjenjë në të cilën u shpreh më fort keqardhja se sa revolta, përshkohen portrete të tjera. («Malësori» i N. Zajmit, «Vajza me shportë» i F. Stamos dhe, deri-diku, «Plaku» i S. Kacelit).

Krahas portretit u zhvillua edhe peisazhi, si shprehje

e dashurisë ndaj bukurive natyrore të mëmëdheut. Për gamën e ngrohtë e plot dritë koloriti u shquan peisazhet e bukura, kryesisht me pamje karakteristike nga qyteti i Korçës të V.Mios (1891-1957). Brenda kësaj tematike, piktori jep me mjaft ndjenjë e variacion gëzimin që i ngjall natyra e larmishme shqiptare. V.Mio mbetet piktori i tokës mëmë, i rrugicave dhe i banesave të njerëzve të thjeshtë, kurdoherë realist, larg çdo romantizmi të demoduar.

Pamje të ndryshme të vendit, me kështjella e monumente të lashtë, gjejmë te peisazhet e grave të para pikto-re, e motrave Zengo, Sofia Papadhimitri (1918-1976) e Androniqi Zengo.

Qëndrimi kritik ndaj realitetit, që u shpreh në gjininë e portretit, u ndje edhe në disa peisazhe si në ato me pamje nga Elbasani të Z. Kolombit, apo në peisazhet e piktorit të ri të kësaj kohe Sh. Agalliut (1922-1946) ku ka gjetur pasqyrim të qartë gjendja reale e vendit, fryma mbytëse e regjimit të kohës.

Kjo problematikë ishte shenjë e njohjes dhe e pasqyrimit më të thelluar të jetës, shenjë e rritjes së nivelit artistik dhe e thellimit realist, që përbënte një nga tiparet më thelbësore të arteve figurative të viteve 30. Kjo u vu re sidomos në fushën e skulpturës. Ndonëse nisi

Odhise Paskali: Luftëtari kombëtar.

të kultivohej pak me vonesë, skulptura pati një zhvillim të hovshëm që e vuri atë që me krijimet e para, pothuajse në ballë të arteve figurative. Karakteristikë për zhvi-

llimin e skulpturës është kalimi i shpejtë nga bustet në miniaturë dhe relievet e lapidarëve në forma të mëdha ekspresive, në buste dekorative e deri në monumente që mishërojnë ide të mëdha historike, patriotike nëpërmjet paraqitjes artistike të figurave të shquara të historisë si të Skënderbeut, të luftëtarëve të shquar për liri dhe pavarësi, e, ç'është më me rëndësi, të luftëtarëve trima popullorë.

Krijimi i shkollës realiste kombëtare në skulpturë është i lidhur ngushtë me veprën e O.Paskalit, tek e cila vërejmë vazhdimësinë e drejtpërdrejtë të traditave të mëdha artistike vendase, të shkruara me idetë e përparuara të kohës dhe me përvojën artistike përparimtare të huaj. Me veprën e tij përmbajtja patriotike dhe realizimi artistik u pasuruan dhe u ngritën në një shkallë më të lartë. Në një nga veprat e para të O.Paskalit «I urituri», rezultat i përshtypjeve të thella nga jeta shqiptare e kohës, gjeti shprehje simpatia për njeriun e vuajtur e të braktisur në mes të katër udhëve. Në një varg veprash monumentale, që shquhen nga thjeshtësia e qartësia klasike, dhe forma mprehëse, Paskali përjetësoi në art figurat heroike të së kaluarës. Ndër veprat më të shquara me temë patriotike është busti i Skënderbeut në Kukës, i cili me formën e madhërishme shpreh idenë e epopesë së lavdishme 25-vjeçare kundër pushtuesve otomanë. Tjetër vepër e shquar e Paskalit është shtatorja e Çerçiz Topullit, që ngrihet në sheshin qendror të Gjirokastrës. Në trajta artistike të përkryera, monumenti «Ushtari i panjohur» në Korçë evokon patriotizmin dhe heroizmin e zjarrtë të njerëzve të thjeshtë të popullit, me sakrificat dhe gjakun e të cilëve u fitua liria dhe pavarësia kombëtare. Tipi i shqiptarit, kërkuar dhe punuar bukur nga ana plastike, veshja e përpunimi psikologjik karakteristik e bëjnë këtë monument arritjen më të shënuar të viteve 30. Këto monumente të larmishme të ngritura anëmbanë vendit me iniciativën e popullit, përhapnin ndjenjën e patriotizmit dhe edukonin njerëzit me krenarinë kombëtare.

Muzika

Bashkë me artet e tjera, në vitet 20-30 bëri hapa përpara edhe muzika. Në këtë periudhë veprimtaria muzikore u përqëndrua kryesisht në shoqëritë kulturore dhe artistike, që u ngritën asokohe me iniciativën dhe vullnetin e artistëve përparimtarë e patriotë në qytetet kryesore të vendit, si në Shkodër, Korçë, Elbasan, Durrës, Vlorë, Berat, Gjirokastrë etj. Pranë këtyre shoqërive u ngritën orkestra frymore (banda), komplekse mandolinash e, në ndonjë rast, edhe orkestra, siç ishin ajo

e shoqërisë «Rozafa» (Shkodër) me drejtues në fillim Frano Ndojën e pastaj Martin Gjokën, orkestra e shoqërisë «Lyra» (Korçë), ku në vitet 30 zhvilloi aktivitetin e vet Kristo Konoja. Shoqëritë kulturore dhe artistike kishin edhe grupe korale siç ishin grupi «Djelmëria korçare» e shoqërisë «Artet e bukura», kori i shoqërisë «Rinia korçare» etj. Bandat dhe koret e këtyre shoqërive jepnin koncert me raste festash kombëtare ose ngjarjesh të rëndësishme historike.

Në fazën e parë lloji muzikor që mori përhapje ishte kënga patriotike e cila evokonte figurën e Skënderbeut, i këndonte flamurit si shenjë e individualitetit kombëtar, lartësonte atdhedashurinë si tipar karakteristik të shqiptarëve etj. Një varg këngësh lindën si jehonë flakë për flakë e ngjarjeve të kohës. («Sa të rrojë gjithësia», «Të gjithë ne, o djema», «Vlora, Vlora».

Në vitet 30 lindën edhe veprat e para të mëdha muzikore, si «Suita me valle popullore të Jugut» e Th. Floqit, «Rapsodia shqiptare» dhe një pjesë orkestrale e M. Gjokës etj., të cilat, ndonëse të thjeshta në ndërtimin e tyre dhe në strukturë, patën rëndësi historike, sepse me to nisi muzika instrumentale shqiptare.

Muzikantët që zhvilluan veprimtarinë e tyre në shoqëritë artistike të kohës dhanë një kontribut të vlefshëm edhe në lëmin e mbledhjes e të përpunimit të këngës popullore, sidomos të këngëve të qytetit. Ndër ta ishte këngëtar i dhe kompozitori autodidakt nga Elbasani Isuf Myzyri. Krijimet e tij të mbështetura në traditat e këngës qytetare të Elbasanit, përkohën nga lirizmi i vetvetishëm dhe i ndierë, nga pasuria emocionale dhe gjuha e thjeshtë muzikore.

Bazat e artit profesional muzikor u hodhën nga këngë-

Tefta Tashko

tarët e arsimuar jashtë shtetit, të cilët, edhe pse nuk patën mundësi të ushtronin profesionin e tyre si artistë, dhanë koncerte të nivelit të lartë artistik. Në këto vite u shqua veçanërisht Tefta Tashko (1910-1947) me vokalin e saj të bukur dhe mjeshtrinë e lartë interpretuese. T.Tashko u bë e njohur nga publiku shqiptar që në koncertet e para që nisi të jepte pasi u kthye në atdhe më 1935. Shtypi e përshëndeti me entuziazëm debutimin e saj në skenën shqiptare. «U mallëngjyem, harruem mizerjen e paemën të jetës sonë intelektuale», — shkruante një nga organet e kohës duke i bërë kështu jehonë një koncerti të dhënë nga artistja e re. Repertori i koncerteve të T.Tashkos ishte i pasur dhe niveli i ekzekutimit shumë i lartë. Aftësia e saj si këngëtare e talentuar u shfaq sidomos në interpretimin e këngëve popullore, të cilave me zërin e saj të pastër e të kumbueshëm dhe muzikalitetin e lartë u dha jetë të re. Në saje të interpretimit që shquhej për origjinalitetin e spikatur, mjaft këngë popullore e të stilizuara, («Kroji i fshatit tonë», «Unë ty të kam dashtë», «Fryn veriu në Mal të Thatë», «Ishin dy kunata» etj.) u bënë shumë popullore në masat.

Në kultivimin dhe popullarizimin e këngës popullore, krahas T.Tashkos, në vitet 30 dhanë kontributin e tyre edhe një varg artistësh të tjerë, si Kristaq Antoniu, Marija Kraja (Paluca), Jorgjia Filçe (Truja), të cilët u bënë nismëtarët e interpretimit profesionist të këngës popullore të përpunuar. Veprimtaria e këtyre artistëve luajti një rol të veçantë në edukimin e njerëzve me dashurinë për këngën popullore si dhe në krijimin e asaj tradite interpretuese të këngës popullore të përpunuar dhe të stilizuar e cila u pasurua dhe u çua më tej pas Çlirimit.

Lëvizja teatrale

Në rrethanat e reja historike e politike që u krijuan pas fitores të pavarësisë kombëtare nisi të ndihej gjithnjë më shumë nevoja për shfaqje teatrale. Në faqet e shtypit përparimtar u bë një propagandë e madhe për zhvillimin e teatrit, për rolin e tij të madh edukativ.

Sikurse edhe në të kaluarën, lëvizja teatrale vijoi të mbështetej në pasionin dhe përpjekjet e amatorëve të cilët, të bashkuar në shoqëri artistike, vinin në skenë vepra të ndryshme dramatike. Në periudhën 1912-1920 u dalluan shoqëria «Vaso Pasha» në Shkodër dhe «Shoqëria letrare»

e Elbasanit, të cilat shfaqën «Besën», e S.Frashërit, «Dhëndër me përdhunë» dhe «E bija e bankierit» të K.Floqit etj.

Duke nisur nga viti 1920 pati një gjallërim të mëtejshëm të lëvizjes teatrale; shfaqje të ndryshme u organizuan, ndonëse në mënyrë sporadike, edhe në qytete të tjera, si në Gjirokastrë, Korçë, Tiranë, Sarandë, Lushnjë, Berat, Vlorë etj. Krahas zgjerimit të lëvizjes, u bënë përpjekje për të ngritur nivelin artistik të shfaqjeve. Kësaj i dha dorë ardhja në Shqipëri e disa kuadrove që kishin mbaruar mësimet e larta si Sokrat Mio, Pandi Stillu etj. Një aktivitet relativisht të gjerë zhvilluan shoqëritë diletante të Korçës, të Shkodrës e të Tiranës. Shumica e tyre i vinin vetes detyra të larta edukative, kjo shihej në repertorin e shfaqjeve, që përfshinte vepra të njohura shqiptare me përmbajtje patriotike, si «Lulja e Kujtimit» e F.Postolit, «Mallkimi i gjuhës shqipe» dhe «Vdekja e Pirros» të M.Gramenos etj. Krahas tyre u vunë në skenë edhe vepra të shquara nga dramaturgjia e huaj, si «Doktor pa dashka», «Martesa me përdhunë» dhe «Dredhitë e Skapenit» të Molierit etj.

Edhe pse nuk gjeti përkrahje nga ana e administratës zogiste dhe për më tepër u pengua prej saj, lëvizja teatrale eci përpara duke qenë gjithmonë një lëvizje amatore.

Në gjysmën e dytë të viteve 30 grupet teatrale u shtuan si numër dhe e zgjeruan veprimtarinë e tyre, e cila u zhvillua kryesisht jashtë kontrollit të administratës së Zogut.

Përveç grupeve të shoqërive jashtëshkollore që përbëheshin kryesisht prej punëtorësh, çirakësh, zejtarësh dhe nëpunësish të vegjël, u ngritën gjithashtu edhe grupet teatrale pranë shkollave të mesme.

Në lëvizjen teatrale u shpreh ndikimi i ideve demokratike të kohës. Në këtë periudhë në repertorin e grupeve amatore hynë përherë e më shumë vepra që demaskuan despotizmin, format e vjetra të marrëdhënieve shoqërore, shtypjen dhe shfrytëzimin klasor, paragjykimet e ndryshme, fanatizmin fetar etj. Të tilla ishin «Armiku i Popullit» i H.Ibsenit, «Vilhelm Teli» i F.Shilerit, «Fshatari zotëri» i shkrimtarit danez Holberg etj. Gjithë kjo ndihmoi që skena të shfrytëzohej nga elementët përparimtarë për të ngjallur tek masat ndërgjegjen shoqërore dhe ndjenjën e dinjitetit personal.

3. ARRITJET NË LËMIN E ARSIMIT, TË SHKENCËS DHE TË BOTIMEVE

Arsimi

Zhvillimi i arsimit kombëtar ishte një nga detyrat e rëndësishme që qëndronte para shoqërisë shqiptare prandaj këtu u përqëndruan edhe përpjekjet e patriotëve demokratë. Qeveria e përkohshme e I.Qemalit mbylli shkollat e huaja që kishin shërbyer si vatra të propagandës antikombëtare dhe gjatë kohës që qëndroi në fuqi, domethënë në vitin shkollor 1913-1914, hapi 64 shkolla, sukses ky jo i vogël për kushtet e atëherëshme. Më 1913 u hap sërish Shkolla Normale e Elbasanit. Edhe në vitet e turbullta të Luftës së Parë Botërore, shumë mësues e aktivistë politikë, sidomos në qarkun e Korçës, u përpoqën të shfrytëzonin mundësitë e pakta për të mbajtur gjallë arsimin. Si rezultat i këtyre përpjekjeve përveç 60 shkollave shqipe, që u frekuentuan nga rreth 4000 nxënës, në nëntor 1917 hapi dyert Liceu i Korçës, në krye me 36 nxënës.

Lufta për zhvillimin e mëtejshëm të arsimit kombëtar mori një hov të veçantë sidomos pas rimëkëmbjes të shtetit kombëtar shqiptar. Në vitet 1920-1923 mësuesit patriotë dhe masat popullore luftuan kundër pengesave që qeveritë antipopullore nxirrnin në këtë fushë; në saje të përpjekjeve të tyre u çua përpara çështja e arsimit dhe e shkollës shqipe. Kështu, kur më 1923 qeveria e kryesuar prej A.Zogut mori vendim të mbyllte gjoja për ngushticë buxheti 100 shkolla fillore, populli iu përgjegj me protesta të fuqishme, sidomos në Korçë, Gjirokastër, Berat, Lezhë, Përmet, Vlorë etj. Ky presion i fuqishëm nga poshtë, i detyroi autoritetet shtetërore t'i çelnin sërish shkollat e mbyllura. Përveç shkollave të tjera fillore, në këto vite u çelën gjimnazi në Gjirokastër dhe shkolla normale për vajza në Korçë. Për të përmbushur dëshirën e madhe të popullit për arsim, u ngritën shkolla nate për të rriturit. Pas ngadhënjimit të Revolucionit demokratiko-borgjez të Qershorit në Tiranë u ngrit një gjimnaz, kurse në Vlorë shkolla tregtare.

Rrethet demokratike dhe patriotike luftonin që shkollat të ishin qendra të edukimit patriotik, që puna e tyre të përshkohej tej e ndanë nga idetë demokratike dhe laicizmi. Këto kërkesa u përkrahën nga arsimtarët patriotë në të tri kongreset kombëtare të arsimit, që u mbajtën përkatë-

sisht në vitet 1920, 1922 e 1924. Në këto forume u dalluan A.Xhuvani, A.Gashi, J.Minga, K.Konomi, S.Çeka, Th.Papapano etj. Në kuadrin e luftës për forcimin e arsimit kombëtar dhe laik, forcat përparimtare arritën që më 1922 të çelej në Shkodër gjimnazi i shtetit dhe konvikti «Malet tona», të cilët grumbulluan nxënës nga të gjitha besimet dhe praktikisht iu kundërvunë shkollave konfesionale të mbajtura nga kleri katolik.

Në vitet e regjimit zogist zhvillimi i arsimit ndeshi në pengesa të mëdha. Këto vite u karakterizuan në njërën anë nga politika obskurantiste e antikombëtare e regjimit dhe e klerit që e mbështeste atë, dhe në anën tjetër nga lufta e forcave përparimtare të vendit për zgjerimin e rrjetit të shkollave dhe laicizmin e demokratizimin e tyre.

Uranë Rumbo

Legjislacioni i ri arsimor që u miratua në prill të vitit 1928, parashikonte kufizimin dhe diferencimin social të arsimit. Krahas kësaj, klika zogiste i hapi dyert ndikimit italian në shkollë. Si rrjedhim i kësaj politike antikombëtare, në fillim të vitit shkollor 1928-29 mbyllën dyert gjimnazi i Gjirokastrës dhe i Beratit, që s'kishin veçse 2-3 vjet që ishin hapur. Për t'i «zëvendësuar» ato, u çelën 4 shkolla profesionale italiane. Në vijim të masave reaksionare u vendosën taksat për nxënësit e shkollave të mesme dhe, për të kufizuar më tej numrin e tyre, u organizuan konkurset, ku në fakt përfitonin më shumë djemtë e familjeve të pasura, kurse të varfërit porositeshin «të regjistroheshin ndër shkollat e mjeshtërisë». Shumë e rëndë ishte sidomos gjendja e arsimit në fshat, ku kishte pllakosur injoranca, paragjykime e bestytini nga më të ndryshmet. Nën pretekstin e përmirësimit të arsimit në krahinat mallore, në to u mbyll pjesa më e madhe e shkollave dhe në vend të tyre u hapën disa shkolla — konvikte, ku mësimet

jepeshin në formë mjaft të cunguar në krahasim me shkollat e qyteteve. Në bazë të kësaj mase reaksionare të qeverisë deri në vitin shkollor 1931-1932 u ngritën 11 shkolla -konvikt dhe u mbyllën 59 shkolla fillore fshati. Në shkollat e tjera që mbetën, gjendja ishte shumë e vështirë; bijtë e fshatarëve ishin të shtrënguar të kënaqeshin me një arsim të kufizuar ose, çka ishte më keq akoma, të mos mësonin fare as shkrim dhe këndim.

Si pasojë e kësaj politike obskurantiste nga viti në vit rritej numri i fëmijve që mbeteshin pa shkollë. Deri në fund të vitit shkollor 1938-1939 në Shqipëri numëroheshin gjithsej 643 shkolla fillore, nga të cilat rreth 20% kishin një mësues, kurse mbi 80% prej tyre kishin 4,3,2 dhe 1 klasë, nga 5 klasa që parashikonte ligji përkatës. Këto shkolla jo vetëm që nuk u përgjigjeshin nevojave të vendit, por ishin shpërndarë në përpjesëtim jo të drejtë me nevojat e rretheve dhe sidomos të fshatit, ku popullsia ishte pothuajse krejtësisht analfabete. Ndonëse ishte shpallur ligji mbi arsimin fillor të detyrueshëm, vetëm një përqindje e vogël e fëmijve të shtresave punonjëse kishte mundësi të ndiqte shkollën. Më e kufizuar ishte pjesëmarrja e femrave të cilat përbënin më pak se një të tretën e gjithë nxënësve, ndërsa në fshatra edhe më pak.

Në kushtet e kufizimit të arsimit e të kulturës nuk mund të bëhej fjalë për arsim të lartë brenda vendit. Mundësi për të ndjekur shkollat e larta kishin kryesisht bijtë e shtresave të pasura. Pjesa tjetër, për të siguruar bursa studimi nga Ministria e Arsimit, duhej të bëhej garant me një shumë të hollash të barabartë me bursën e gjithë viteve të studimit. Ndarja e degëve të studimeve të larta nuk bëhej në përputhje me nevojat e ngutshme të vendit. Djemtë e çifligarëve dhe të borgjezisë i tërhiqnin degët jo-prodhuese që siguronin pa shumë përpjekje fitime të mëdha personale. Përveç kësaj, ata që kryenin studimet e që ishin shumë të paktë në numër, pjesërisht nuk e ushtronin specialitetin duke e quajtur kulturën «kapital» vetjak.

Politika reaksionare e regjimit gjeti kundërshtimin e shtresave demokratike të cilat bënë përpjekje këmbëngulëse për të siguruar nga autoritetet qeveritare mbajtjen më këmbë të shkollave ekzistuese dhe hapjen e shkollave të reja. Në vitin 1928 (sipas të dhënave jo të plota) u bënë nga poshtë rreth 70 kërkesa për çelje shkollash, më 1929 numri i tyre arriti në 132, ndërsa në vitin 1930 kjo shifër pothuajse u dyfishua, duke u ngritur në 223. Me gjithë gjendjen tepër të rëndë ekonomike, në mjaft raste banorët e fshatrave merrnin përsipër ta siguronin vetë bazën ma-

teriale të shkollës, madje ndonjëherë edhe rrogën e mësuesit.

Në vitet 30 mësuesit patriotë dhe demokratë, e vazhduan luftën për ta bërë shkollën laike dhe krejtësisht kombëtare, duke shfrytëzuar për këtë qëllim rrugë dhe mundësi të ndryshme. «E vetmja notë dhe punë e lavdërueshme në këtë kaos ku gjendej shkolla e vendit tonë, ka thënë shoku Enver Hoxha, ishin përpjekjet e mëdha të mësuesve dhe pedagogëve për ta sistemuar shkollën, për ta bërë atë të qëndrueshme, për të plotësuar aq sa mundnin dhe si mundnin dëshirat dhe aspiratat e popullit për dije e mësim. . .»¹ Mësuesve përparimtarë u përket gjithashtu merita që, në kushtet e regjimit reaksionar çifligaro-borgjez, shkolla u bë vatër e edukimit të nxënësve me dashurinë për atdhe dhe me vetëdije të lartë qytetare. Shumë mësues dhe nxënës të shkollave të mesme u bënë propagandistë të ideve revolucionare, dhe sidomos të ideve komuniste që kishin filluar të depërtonin në Shqipëri.

Shtypi

Në krahasim me periudhën e mëparshme, u shtua në mënyrë të ndjeshme edhe numri i gazetave dhe i revistave, si dhe tirazhi i tyre. Vetëm gjatë viteve 1921-1924, brenda dhe jashtë vendit, dolën rreth 30 gazeta dhe revista periodike. Shtimi i numrit të organeve dhe gjallërimi i jetës politike e shoqërore, sollën me vete zgjerimin e radhëve të lexuesve, të cilët shfaqnin interesim për problemet politike-shoqërore dhe për ngjarjet që zhvilloheshin në botë. Botimi i gazetave dhe i revistave i dha shkas rrahjes së mendimeve dhe propagandimit të ideve demokratike.

Në vitet 1912-1920 zhvillimi i shtypit u përcaktua nga lufta për ruajtjen e pavarësisë kombëtare dhe të tërësisë tokësore. Këto probleme jetike të vendit, përveç «Kohës», «Lirisë së Shqipërisë», «Diellit», «Kalendarit Kombiar» dhe ndonjë organi tjetër, që e kishin nisur botimin e tyre para vitit 1912 i trajtuan edhe organet e reja që dolën në këtë kohë.

Ndër to, «Përlindja e Shqypnisë» (1913-1914), që u bë tribunë e patriotëve të grumbulluar në Vlorë pas Shpalljes së Pavarësisë së bashku me gazetat «Atdheu» (1912-1914) e «Populli» (1914-1915) mbrojtën me zjarr të drejtat e shtetit të sapoformuar shqiptar dhe zhvillimin demokra-

1) Enver Hoxha. *Raporte e fjalime (1967-1968)*, f. 344.

tik të tij. Ato kritikuan ashpër frymën anadollake në administratën e re shqiptare, fryrjen e saj me nëpunës të tepërt e të paaftë, akrobllëkun, mashtrimet dhe shpërdorimet e mjeteve financiare të shtetit. Këtë frymë e trashëgoi gazeta «Populli» që doli në Shkodër pas mbarimit të Luftës së Parë Botërore (1919-1920). Ajo denoncoi me guxim qëllimet grabitqarë të imperialistëve italianë dhe dha një kontribut të çmueshëm për propagandimin e përgatitjes së mbledhjes historike të Kongresit të Lushnjës.

Në luftën për sigurimin e pavarësisë kombëtare dhe të tërësisë tokësore kontribut të rëndësishëm dhanë gjithashtu organet e reja që dolën jashtë vendit, siç ishin, «Biblioteka Zëri i Shqipërisë» (1915-1917), «The Adriatic Review (Revista Adriatike)» (1918-1919), «Ylli i Mëngjezit» (1917-1920), «Opinga» (1919) etj.

Në veprimtarinë e tyre në mbrojtje të interesave të popullit shqiptar publicistët përparimtarë dhe patriotë u ndeshën me armiqtë të egër, siç ishin imperializmi italian dhe shovinistët fqinjë, të cilët përdornin të gjitha mjetet për t'i shtrënguar të heshtnin dhe kur s'ia arrinin dot qëllimit me kërcënime, i zhduknin fizikisht më të guximshmit, siç bënë me M.H.Leskovikun dhe S.Nivicën.

Lufta midis forcave demokratike dhe atyre reaksionare, që u zhvillua në vitet 1921-1924 gjeti pasqyrim në organet e shtypit të kësaj periudhe. Shtypi përparimtar demokratik u përfaqësua nga organe të tilla si «Koha» në Korçë, «Drita» (Gjirokastrë, 1920-1924), «Shkumini» (Elbasan, 1921-1922), «Politika» (Vlorë, 1922-1924), «Shqiptari i Amerikës» (Korçë, 1922-1924), «Bashkimi» (Tiranë, 1924) dhe «Dajti» (Tiranë, 1924), «Ku vemi?» (Elbasan, 1924), «Djersa e bujkut» (1922) etj. Megjithëse disa prej tyre patën një jetë të shkurtër, ato luajtën një rol të madh në luftën që bënin forcat demokratike për vendosjen e një regjimi të përparuar politik e shoqëror. Çështjet kryesore që trajtoi e rrahu shtypi ishin lufta kundër mbeturinave të feudalizmit, demokratizimi i jetës së brendshme të vendit, modernizimi i aparatit shtetëror, zhvillimi i arsimit mbi baza kombëtare, moderne dhe laike etj. Gazetarët demokratë, si V. Hashorva, E. Matraxhiu, M. Gramenoja, H. Xheleja bënë një punë të madhe për sqarimin dhe edukimin politik e ideologjik të shtresave të gjera të popullit.

Pas dështimit të Revolucionit të Qershorit 1924 për shtypin demokratik nisën kohë të vështira. Në regjimin antipopullor çifligaro-borgjez u hoqën të gjitha liritë politike e qytetare, u mbyllën të gjitha organet e shtypit që

kishin përkrahur luftën për një regjim demokratik. Deri aty nga mesi i viteve 30, rrethet demokratike, për shkak të censurës së rreptë, nuk kishin mundësi të nxirrnin organet e tyre. Vetëm në vitet 1934-1937, kur, si rrjedhim i forcimit të qëndresës popullore, u dobësua disi censura qeveritare, u botuan për një kohë të shkurtër disa revista përparimtare, si «Flaga» (Korçë, 1934), «A.B.C.» (Tiranë, 1935), «Rilindja» (Korçë, 1934-1936), «Bota e re» (Korçë, 1936-1937) etj. Ndër to vendin më të rëndësishëm e zinte «Bota e Re», e cila filloi të botohej më 1936 me iniciativën e Grupit Komunist të Korçës. Revista mbledhi rreth vetes shkrimtarët dhe publicistët demokratë. «Bota e re» trajtoi çështjet më të rëndësishme shoqërore dhe ekonomike të vendit. Ajo pati një ndikim pozitiv edhe në zhvillimin e kulturës e në mënyrë të veçantë, të letërsisë përparimtare. Një vend të mirë në faqet e saj ajo u dha veprave letrare dhe si bashkëpunëtorë pati letrarë përparimtarë si: Migjenin, A. Çaçin, V. Stafën, Dh. S. Shuteriqin, S. Spasen etj.

Jashtë vendit organet më të rëndësishme të lëvizjes demokratike ishin «Liria Kombëtare» (Gjenevë, 1925-1933), «Republika» (Boston 1930-1932), «Populli» e më vonë «Sazani» (Lion, 1936-1939) që nxirrej nga grupi komunist shqiptar, «Shqipëria e re» (Bukuresht-Kostancë, 1919-1936), etj. Ndër këto organe «Liria Kombëtare» dha një kontribut veçanërisht të madh në demaskimin e klikës çifligaro-borgjeze të A.Zogut, si forcë antikombëtare dhe antipopullore, stigmatizoi politikën e saj të nënshtrimit të plotë ndaj imperializmit italian, nxori në pah përmes fakteve të shumta atmosferën e shtypjes dhe të persekutimeve, korrupsionin, rryshfetet dhe zullumet e aparatit reaksionar. Në faqet e gazetës bashkëpunonin publicistë të shquar demokratë e revolucionarë si F.Noli, H.Xhelo etj.

Ngjarje e shënuar në historinë e shtypit shqiptar të viteve 30 ishte lindja e organeve të para ilegale komuniste, si «Përpara» (1937-1939) e Grupit të Korçës dhe «Buletini jeshil» (1938-1939) i Grupit të Shkodrës. Këto organe përhapën idetë komuniste e antifashiste në Shqipëri, demaskuan regjimin zogist dhe politikën skllavëruese të Italisë fashiste në Shqipëri. Por ndryshe nga «Përpara» që ndoqi përgjithësisht një vijë të drejtë, në «Buletinin jeshil» u paraqitën teza të gabuara e të dëmshme rreth problemit politik themelor të kohës, krijimit të frontit popullor antifashist etj.

Shtypi zyrtar u përfaqësua nga gazetatat «Besa», «Vatra», «Jeta e re» etj., të cilat mbronin interesat e monarkisë çifligare-borgjeze, ngrinin lart politikën e saj antipo-

pullore dhe antikombëtare të brendshme e të jashtme dhe luftonin me tërbim idetë e reja që kishin nisur të përhapeshin në Shqipëri. Fryma antidemokratike dhe reaksionare shquajti edhe organet e klerit katolik: «Hylli i Dritës» (1913 — me ndërprerje deri më 1944), «Leka» (1929-1939), «Lajmëtari i zemrës së Jezu Krishtit» (1891-1944) etj., si dhe të klarit mysliman «Zani i naltë», të cilat u bënë vatra të përhapjes së obskurantizmit dhe të teorive të ndryshme reaksionare e antishkencore.

Shkenca

Me gjithë pengesat që qëndronin përpara mendimit shkencor, intelektualët patriotë dhe demokratë, në saje të përpjekjeve këmbëngulëse dhe dashurisë për vendin, arritën një varg rezultatesh pozitive në fusha të ndryshme kërkimore-shkencore. Para së gjithash duhen shënuar shkencat humanitare, si filologjia, historia, etnografia, folkloristika etj. Nga shkencat filologjike, gjuhësia pati një zhvillim të mirë, i cili u nxit në radhë të parë nga nevoja për të zgjidhur çështjet që nxirrte shkolla kombëtare dhe nga synimi për zhvillimin e gjuhës letrare. Në gjuhësi u punua në gramatikë, në leksikografi, në përpunim të gjuhës letrare dhe pjesërisht në fushën e historisë së gjuhës etj. E gjithë kjo punë u zhvillua përmes hartimit të teksteve shkollore, përpunimit të terminologjisë shkollore, mbledhjes së materialeve gjuhësore, fjalorëve dygjuhësh që u ndërmorën, disa prej të cilave u botuan, si dhe përmes artikujve nëpër gazeta dhe revista. Hartimi i teksteve ishte lloji kryesor i veprimtarisë së gjuhëtarëve, ndër të cilët u shquan A. Xhuvani, I. Dilo — Sheperi, etj. A. Xhuvani (1880-1961) zhvilloi një punë të frytshme për pajisjen e shkollës me tekste për disiplina të ndryshme që jepeshin në shkollat e kategorive të ndryshme. Tekstet e tij gjuhësore («Njohuritë e para të syntaksës shqipe», 1924, «Syntaksa shqipe», pje dytë, 1934, etj.) ishin një kontribut me vlerë për studimin e sintaksës shqipe. Rëndësi për kërkimet në fushën e gjuhësisë pati puna shumëvjeçare që ai zhvilloi për mbledhjen e pasurisë leksikore e frazeologjike të gjuhës shqipe. A.Xhuvani dha kontribut të çmuar edhe për përpunimin e terminologjisë së disa lëndëve, sidomos të atyre gjuhësore e pedagogjike. A.Xhuvani u mor edhe me çështje të historisë së gjuhës shqipe.

Në vitet 30, me probleme të gjuhësisë u mor sadopak edhe N. Mjeda me J. Rrotën.

Vëmendjen e studiuësve e tërhoqën në vitet 30 aspekte të ndryshme të përpunimit të gjuhës letrare; në faqet e shtypit të kohës u rrahën çështje që kishin të bënin me normën letrare, me pasurimin dhe pastrimin e saj etj. Në këto diskutime morën pjesë studiues dhe arsimtarë dashamirës të pasionuar të gjuhës. Një drejtim i rëndësishëm i hulumtimeve gjuhësore ishte grumbullimi i materialeve gjuhësore nga arsimtarë dhe dashamirës të ndryshëm të gjuhës, të cilat pjesërisht u botuan në organet arsimore të kohës.

Shkencat filologjike në këtë periudhë u pasuruan me një varg studimesh nga fusha e historisë së letërsisë dhe të folklorit, ndër të cilat vlejné të përmenden vepra «Për gjenezën e literaturës shqipe» (1939) e E. Çabejt (1908-1980) si dhe një varg studimesh shkruar prej tij mbi disa çështje të kulturës popullore parë këto sidomos nga ana gjuhësore. E. Çabej shkroi edhe një varg studimesh nga historia e gjuhës shqipe.

Një punë e mirë u bë për njohjen e letërsisë së vjetër shqipe nga I.M.Qafëzezi, J.Rrota etj., të cilat studiuuan vepra të autorëve të vjetër dhe nxorën në dritë të dhëna të reja rreth jetës e krijimeve të tyre.

Në vitet 20-30 kemi sprovat e para në fushën e historiografisë. Këto janë disa punime të autorëve përparimtarë kushtuar problemeve të lëvizjes demokratike të gjysmës së parë të viteve 20, çështjes së fshatarësisë së formimit të pronës së madhe feudale etj. Punim me vlerë ishte vepra «Marrëdhëniet agrare në Shqipëri» (1939) i D.Zavalanit, në të cilën për herë të parë jepej në tablo e dokumentuar dhe realiste e gjendjes së mjeruar të fshatarësisë shqiptare. Puna e bërë prej S.Hallkokondit («Histori e re e Shqipërisë», 1923) dhe P.Harizit («Istori kronografike e

Aleksandër Xhuvani

garkut të Korçës që në luftën e Ballkanit gjer më sot», 1919) me materiale të tyre të kufizuara paraqesin interes kryesisht njohës historik.

Në fushën e kulturës popullore një punë me vlerë u bë për grumbullimin e materialit në terren. Fakt i shënuar në jetën kulturore të vendit është mbledhja në krahina të ndryshme nga arsimtarë e një materiali të gjerë folklorik, një pjesë e të cilit u botuan në serinë e njohur «Visaret e kombit», kurse pjesa tjetër në revista kulturore. Një punë e ngjashme, por në shkallë më të vogël u bë edhe në lëmin e etnografisë; gjurmues të zellshëm mblodhën e botuan edhe materiale etnografike. Në këtë fushë puna më me vlerë është grumbullimi, kodifikimi dhe botimi i «Kanunit të Lek Dukagjinit» (1933) prej Sh. Gjeçovit.

Përpjekje për të zhvilluar kërkime shkencore u bënë edhe në fusha të tjera. Disa kuadro, që u kthyen në Shqipëri pas fillimit të jetës shtetërore normale dhe specialistë të rinj të lartë, ndër morën eksperimentime shkencore. Pas Luftës së Parë Botërore erdhi në Shqipëri Rifat Frashëri (1862-1934), profesor në Fakultetin e Mjekësisë në Stamboll, autori i disa punimeve sidomos për bakteriologjinë, të njohura në botën shkencore të asaj kohe. Në postin e drejtorit të përgjithshëm të shëndetësisë, emëruar nga Kongresi i Lushnjës, ai vuri të gjitha forcat për ta organizuar mbi baza shkencore shërbimin mjekësor në Shqipëri. Kërkimeve shkencore në fushën e zooveterinarisë, iu kushtua me të gjitha forcat dhe pasionin e tij doktor Bilal Golemi (1899-1955), dijetar me vlerë, i njohur edhe jashtë për studimet në fushën e mikrobiologjisë. Përveç krijimit të shërbimit zooveterinar me kritere moderne, doktor Bilal Golemi iu përvesh zgjidhjes së disa detyrave shkencore që shtrojnë praktika, sidomos lidhur me mbrojtjen e bagëtive të imta nga sëmundjet ngjitëse etj. I. Mitrushi nisi studimet e tij të para mbi pasurinë pyjore të vendit, mbi rrugët e përmirësimit të kullotave etj.

Me gjithë entuziazmin dhe pasionin e zjarrtë të intelektualëve që iu kushtuan punës kërkimore-shkencore, rezultatet qenë të pakta për shkak të mungesës pothuajse të plotë të interesimit dhe të ndihmës nga ana e regjimit çifligaro-borgjez.

Veprimtaria botuese

Kërkesat gjithnjë në rritje për botime të llojeve të ndryshme që sollin me vete organizimi i jetës së pavarur shtetërore, çuan në një hop të ndjeshëm të veprimtarisë botuese. Për t'iu për-

gjigjur këtyre kërkesave u shtua numri i shtypshkronjave brenda vendit. Më 1913 për të përballuar nevojat e veta për shtypshkrime, Qeveria e Vlorës solli nga jashtë një shtypshkronjë të re, e cila u quajt «Shtypshkronja e shtetit shqiptar», ku përveç broshurave, rregulloreve etj. u botua edhe gazeta qeveritare «Përlindja e Shqypnies». Po në këtë qytet u hap një tjetër shtypshkronjë me emrin «Vlora», ku u shtypën një varg organesh të njohura si «Politika» etj. Shtypshkronja të reja u ngritën edhe në qytete të tjera, si në Shkodër, Korçë, Elbasan. Një rritje e theksuar e numrit të shtypshkronjave dhe, lidhur me këtë, edhe e veprimtarisë botuese u vu re sidomos pas Kongresit të Lushnjës, kur u krijuan kushte të favorshme në jetën politike dhe shoqërore të vendit. Në Tiranë, pasi u caktua si kryeqytet, u ngritën një varg shtypshkronjash, si «Tirana» «Dielli», «Gutenberg» «Gurakuqi» etj. Në vitin 1921 u transferua nga Sofja në Tiranë shtypshkronja «Mbrothësia» e Kristo P. Luarasit, që kishte zhvilluar një veprimtari të frytshme botuese në dobi të lëvizjes kombëtare. Gjatë periudhës 1920-1939 numrit të shtypshkronjave ekzistuese iu shtuan edhe shtypshkronja të reja që u ngritën në Gjirokastrë, Elbasan, Shkodër, Durrës, Vlorë etj.

Me gjithë mundësitë e kufizuara botuese dhe teknikën primitive, shtypshkronjat luajtën një rol pozitiv me botimin e librave të ndryshëm. Përveç organeve të shtypit, në to u botuan 400 tituj, domethënë rreth 20 tituj në vit. Krahas shtimit të numrit të librave që botoheshin çdo vit, u ngrit edhe tirazhi i tyre. Por shumica e librave të botuara nuk i kaloi 1000 kopjet. Pesha më e madhe në vëllimin e botimeve të viteve 1912-1939 u përkiste broshurave me karakter administrativ, botimeve të ligjeve, teksteve dhe librave shkollore etj. Letërsia artistike zinte një vend më të vogël. Numri i veprave origjinale ishte i pakët, më shumë pati përkthime nga letërsia botërore. U botuan mjaft vepra të shquara realiste me problematikë shoqërore si romani «Nëna» e M.Gorkit, me anë të të cilit lexuesi shqiptar ra në kontakt me idetë më përparimtare të kohës, një varg veprash të L. Tolstoit, Balzakut, Çehovit, Shilerit etj., të cilat zgjeruan horizontin kulturor të lexuesit.